

Enver Halilović

BOŠNJAČKI IDENTITET U GLOBALNOM CIVILNOM DRUŠTVU

Rezime

Pod civilnim društvom uvijek se podrazumijevalo demokratsko društvo i demokratska država. Ono se najprije izjednačavalo sa državom i juks-tapoziciralo se drugim oblicima udruživanja, domaćinstvu, prirodnom ili primitivnom društvu.

Od sedamnaestog pa do početka devetnaestog stoljeća počelo je i odvijalo se razlikovanje civilnog društva i države, ali je civilno društvo i dalje suprotstavljano raznim oblicima nedemokratskih udruživanja.

Konačno, u prvoj polovini devetnaestog stoljeća civilno društvo se razlikuje od političkog društva, države, i od tada ima značenje, s jedne strane, djelatnosti individue unutar ekonomske s terena, s druge strane, značenje nepolitičkih oblika dobrovoljnog udruživanja. Kontekstualizacija, bošnjačkog identiteta i globalizacije civilnog društva ima za cilj da skrene pažnju našoj intelektualnoj javnosti na potrebu izgradnje civilnog bosanskohercegovačkog društva kao društva slobodnih individua u kojem se uspostavlja i manifestira kako bošnjački tako i drugi nacionalni identitet kao općeljudski i demokratski, kako na mikro, tako i na makro političkom planu.

Uvod

Naučno razumijevanje činjenica života i samog života vrši se primjenom odgovarajućih duhovnih sintagmi. To ponekad poprima forme mehanicizma, ali ta realna opasnost ne može biti razlog za odbacivanje ili guranje po strani znanstvenog objašnjenja svijeta. Civilno društvo je jedna od mogućih sintagmi današnjeg znanstvenog duha pomoću koje se razumijevaju i objašnjavaju činjenice društvenog svijeta. Svaki kolektivitet, pa i Bošnjaci, su, pored ostalog, jedna društvena činjenica. Kao društvena činjenica definirana je kategorijama kojima se definiraju druge činjenice iste vrste.

Pojam civilno društvo, kao i pojmovi iz njega izvedeni, s njim interferentni, su primjeren oblik razumijevanja društvenog bića Bošnjaka. Polovinom devedesetih godina prošlog stoljeća (1995.) ovaj pojam je postao veoma važan intelektualni problem brojnih nauka, politologije, sociologije, političke filozofije i drugih, posebno strateških i regionalnih studija. On ima ne samo naučno-teorijski, već i praktično-politički značaj. U praktično-političkom, kao i u teorijskom, smislu civilno društvo simbolizira otvorenost budućnosti društvenih, političkih i drugih odnosa u svijetu nastali osamdesetih i devedesetih godina dvadesetog stoljeća, kako na mikro planu *države-nacije*, tako i na makro, *globalnom* svjetskom planu.

Savremeni društveni kontekst civilnog društva

Sadašnja teorijska i praktična aktualizacija civilnog društva izvršena je pod utjecajem najnovijih društvenih i političkih zbivanja ne samo u zemljama bivšeg socijalizma, već i u svijetu u cjelini. U drugoj polovini dvadesetog stoljeća desila su se dva historijska događaja na prostoru Evrope koji su, najprije teorijski a potom i praktično, aktualizirali pitanje civilnog društva: *događaji 1968. ukidanje socijalizma u Evropi*.

Većina teoretičara civilnog društva smatra da je aktualizacija civilnog društva danas nastala pod utjecajem navedena dva ključna historijska

dogadaja. Međutim, Darrow Schecter¹, govori o dva još vrlo značajna društveno-historijska događaja koji su utjecali na teorijsko-praktičnu aktualizaciju civilnog društva. Po njemu, to su: (3) *kriza izbornog sistema u Zapadnoj Evropi i SAD* i (4) *globalizacija*. Prema tome, može se govoriti o četiri društveno-historijska događaja druge polovine dvadesetog stoljeća koji su neposredno utjecali na današnju aktualizaciju pojma civilno društvo, kako u teorijskom tako i u praktično-političkom smislu.

Prvo, sedamdesetih godina dvadesetog stoljeća, preciznije kazano nakon 1968., u zemljama Zapadne Evrope i u SAD došlo je do značajnih društvenih i političkih promjena. Sve se one podvode pod zajednički naziv *novi društveni pokreti*². Taj talas demokratskih promjena je zahvatio i evropske zemlje tadašnjeg socijalizma, ali taj demokratski pokret svjetskih dimenzija i historijskog značaja ugušen je u tadašnjim evropskim zemljama socijalizma upotrebom veoma brutalnih sredstava. Da je taj pokret dobio svoje mjesto u ovim zemljama, politička stvarnost Evrope odavno bi bila drugačija. Socijalističke zemlje Evrope ne bi se samoizolirale, zatvorile, totalitarizirale do te mjere da je promjena režima u mnogim, od njih odnijela veliki broj ljudskih života i imala veoma teške posljedice raznih vrsta. Tada su ugušene studentske demonstracije širom socijalističkog dijela Evrope na nasilan i veoma brutalan način. Demokratski pokret je slomljen upotrebom vojno-policijske sile. Zapadni svijet nije reagirao, nosioci pokreta su izolirani i politički neutralizirani šutke i nečujno. Devedesetih godina prošlog stoljeća se to ovim režimima vratilo kao bumerang.

Drugo, početkom devedesetih godina dvadesetog stoljeća pod utjecajem revolucionarnih promjena Istočne Evrope započeo je proces *ukidanja socijalizma u Evropi*. Početak ovog procesa vezuje se sa formiranjem pokreta *Solidarnost* u Poljskoj (1981). Ovo je bio *drugi talas* demokratskih promjena u Evropi. Bio je to, na prvi pogled, socijalni bunt. Malo je ko mogao pretpostaviti njegov kraj s onim ishodom kakav

¹ Darrow Schecter, *Sovereign State or Political Communities*, Manchester and New York, 2000.

² Alan Touran, *Sociologija društvenih pokreta*, RŠ., Beograd, 1983.

je bio, rušenje socijalizma. Specifičnost ovih demokratskih zbivanja u tada socijalističkim zemljama Evrope, posebno u Istočnoj Evropi, u poređenju sa prvim talasom demokratskih promjena 1968., sastoji se u tome što je ovaj drugi bio politički podržan od Zapadnoevropskih zemalja i SAD, dok onaj sedamdesetih nije bio. Tada je Yalaska konferencija i hladnoratovska blokovska podijeljenost rezultirala nemiješanjem u unutrašnje stvari vojno-političkih blokova.

Pokret Solidarnost (1981) uspostavio je mrežu između poljskih radnika, studenata, intelektualaca, medija, crkve itd. i *stvorio civilno društvo* kao autonoman socijalno-politički prostor protiv poljske socijalističke države. Naučnici, novinari, političari širom Zapadne Evrope i SAD počeli su porediti događaje u Istočnoj Evropi sa onim što se događalo poslije 1968-e u njihovim zemljama: sa feminističkim pokretom, pokretom za mir, ekološkim pokretom, pokretom za prava homoseksualaca, pokretom za prava domorodačkog stanovništva, pokretom za prava ugroženih naroda, jednom riječju sa onim što se u društvenoj i političkoj teoriji naziva *novim društvenim pokretima*. To je bio povod da mnogi politički mislioci nagovijeste da će civilno društvo imati ključnu poziciju u političkoj borbi i društvenim promjenama 21-og stoljeća.

Ukidanje socijalizma u Evropi i njegova tranzicija u kapitalizam u svijetu mnogi teoretičari raznih provinijencija nazivaju *revolucijom*. Nažalost, ukidanje socijalizma na prostoru Jugoslavije³ odvijalo se pod specifičnim historijskim okolnostima zločinačkih i genocidnih ratova.

³ *Encyclopedia of Genocide*, volumes 1-5, Israel W. Charny, editor in chief, ABC-CLIO, Santa Barbara, California, Denver, Colorado, Oxford, England, 1999. Knjiga 2 ima naslov Yugoslavia Genocide str. 633-654. Unutar tog poglavlja je naslov *Genocide in Bosnia and Croatia, 1991-1995*.

Vidi: Burg, Steven L. (1997) *Genocide in Bosnia-Herzegovina*. In Totten, Samuel; Parsons, William S.; I Charny, Israel W., *Century of Genocide: Eyewitness Accounts and Critical Views*, New York: Garland Press, str. 424-433.

Vidi: Cigar, Norman, *Genocide in Bosnia: The Policy of ethnic Cleaning*, TX: Texas A&M University Press, 1995.

Vidi: Summers, Graig and Marcusen, Eric, *Colectiv Violence: Harmful Behavior in Groups and Governments*, Lanham, MD: Rowman and Littlefield.

Civilni pokreti u zemljama Istočne Evrope devedesetih godina dvadesetog stoljeća su se formirali i djelovali u specifičnim društveno-historijskim okolnostima. Smisao njihovog nastanka nije bio samo popravljanje položaja građana njihovih zemalja, jer se njihov status nije mogao bitno popraviti dok se sasvim ne promijeni društveni okvir sveukupne društvene reprodukcije.

Treći društveno-historijski razlog aktualizacije civilnog društva, kako ističe Schecter, bio je *kriza izbornog sistema* u Zapadnoj Evropi i Sjevernoj Americi. Poslije Drugog svjetskog rata nastala je kriza izbornog sistema u Zapadnoj Evropi i Sjevernoj Americi. Ova kriza bila je osnov veoma pesimističkih prognoza brojnih društvenih teoretičara, posebno teoretičara Želite Mosca, Paretoa i Schumpetera, ističe Schecter. Oni su u tome vidjeli potvrdu svog shvatanja politike, ali nisu ostajali samo na tome, već su na osnovu toga izvodili postavku o budućnosti izbora uopće. Tvrdili su da će ponor između civilnog društva i političke klase biti uvijek nepremostiv te da će parlamentarni izbori sve manje izražavati volju naroda, a sve više izražavati interese i volju političke elite.

Teoretičari i politički aktivisti nastojali su istražiti političku kulturu *Zapada* kako bi pronašli osnov oživljavanja plebiscitarnih tendencija parlamentarne demokracije. Tako je ranih devedesetih godina prošlog stoljeća došlo do spoznaje, na osnovu analiza djela Montesquiea, Fergusona, Hegela, Tocquevilla i Gramscia, da ljudi ne izlaze na izbore za političke institucije na državnom nivou iz dva razloga. Prvo, zato što je broj državničkih političkih mjesta vrlo *ograničen* tako da mali broj ljudi može doći u poziciju da zauzme neko od njih. Drugo, da su državne političke institucije *birokratizirane* i mogu funkcionirati demokratski samo ako institucije civilnog društva dobro funkcioniraju, gaje *kulturu javne kritike*, zahtijevaju demokratsku odgovornost nosilaca funkcija vlasti, kontroliraju, pa na određen način i participiraju u radu nekih državnih službi.

U zemljama Zapadne Evrope i SAD nakon Drugog svjetskog rata nastupio je period društvene *depolitizacije*. Društvenu depolitizaciju proizveo je razvoj kapitalizma. Kapitalizam kao društveni poredak utemeljen na težnji za ličnim profitom potisnuo je građanski interes za

parlamentarnim izborima. Nastupilo je ono čega su se bojali Ferguson i Tocqueville. Ferguson i Tocqueville bojali su se depolitizirajućih tendencija modernih potrošački orijentiranih društava. Izgleda da je njihova bojazan bila opravdana i potvrdila se. Moderna, potrošački orijentirana društva organiziraju svoj unutrašnji život tako da se vezuju za privredu i porodicu, za posao i porodicu, dajući priliku modernoj državi da orkestrira neku vrstu tiranije nad atomiziranim civilnim društvom. Ferguson i Tocqueville izvršili su, takoreći, direktan udar na tradicionalne političke teorije društvenog ugovora po kojima su individue u pred-političkoj "prirodnoj državi" bile slobodne, a onda su, sa nastankom države, svoju slobodu prenijele na državu smatrajući da država ne osigurava slobodu individua te da individue treba da imaju svoj zaštitni mehanizam od države. Država osigurava neku vrstu zaštite individua, ali ne osigurava sve. Ona osigurava zaštitu individua od mnogo čega, ali ne uvijek i njihovu zaštitu od nje same.

Mislilioci kao što su Ferguson i Tocqueville nedvosmisleno i uvjerljivo su pokazali da u demokratskim društvima odnos između individue i države mora biti posredovan. Između njih treba postojati neka vrsta *posrednih institucija*. Te posredne institucije između države i individue su institucije civilnog društva.

Civilno društvo sa svojim institucijama je to koje osigurava slobodu pojedinca. Osiguravajući slobodu pojedinca, civilno društvo čini državu i društvo u cjelini demokratskim. Demokratska država i demokratsko društvo su ona država i ono društvo koji osiguravaju slobodu pojedinca, odnosno to su ona država i ono društvo u kojima funkcioniра civilno društvo i njegove institucije. Civilno društvo je *demarkacioni pojam* demokratskih i nedemokratskih država i društava. Slično Gellneru, Franz Neumann⁴ smatra da se politička sloboda može postići samo *ljudskom akcijom*. Ljudska akcija je ta koja određuje prostor i metod političke moći. Demokratski i nedemokratski sistemi razlikuju se međusobno, smatra Neumann, po mogućnosti prisustva i prisustvu ljudske akcije u njima. Monarh i diktator daju ljudima slobodu, i zato je lahko od njih

⁴ Neuman, Franz, *Die Herrschaft des Gesetzes*, Frankfurt, Suhrkamp, 1980.

i uzimaju. Demokratski politički sistemi su samo oni čije su institucije aktivni elementi političke slobode ljudi. Ovi sistemi institucionaliziraju mogućnost da čovjek realizira svoju slobodu i tako svoju specifičnost pretvori u političku moć. Da bi se sačuvala politička sloboda, tvrdi Neumann, potrebno je institucionalizirati dnevni politički angažman. Politički izbori na koje se izlazi najčešće jednom u četiri ili šest godina nisu zaštita ni osiguranje političke slobode individua. Država po svojoj prirodi ima monopol legitimne upotrebe sile na datoj teritoriji, zato je veoma važno osporiti njenu moć kako bi ograničila upotrebu sile na nivo prihvatljive intervencije. To znači da slobodu ne čini sloboda od prinude, od prisile, od nasilja. Sloboda ne znači samo ne biti “diran”, “biti sam”. Individua se mora aktivno suprotstavljati državi u svim oblastima njene aktivnosti da bi mogla uživati i imati autentičan privatni život s druge strane svoje javne djelatnosti, svog posla i zanimanja. Poučen primjerom Njemačke iz tridesetih godina dvadesetog stoljeća, Neumann iskazuje uvjerenje da, ako se državi ne suprotstavljaju individue, država stalno proširuje oblast svoje djelatnosti, proširuje svoje nadležnosti, daje sama sebi šire i veće ovlasti i tako po prirodi stvari neprestano teži uspostavi totalitarizma. Lojalnost državi građanin manifestira izlaskom na državne izbore, a ne svojom pasivnošću i prepuštanjem svoje sudbine državnoj administraciji i državno-političkim funkcionerima.

Tocquevillovo podozrenje prema *tiraniji države* pokazalo se opravdanim nastankom praktično političkog *autoritarizma* u Evropi dvadesetih i tridesetih godina dvadesetog stoljeća.

Potrebu praktičkog posredovanja između individua i države koju vrše institucije civilnog društva u skorijoj političkoj teoriji istakli su politički mislioci kao što su Gellner, Cohen, Arato, Habermas i drugi. Po njima, nužno je razdvojiti državu i civilno društvo. Razdvajanjem države i individua preventivno se sprečava: (1) identifikacija individue i države. Identifikacija države i individue je suština totalitarizma, što znači civilno društvo aktivnostima svojih institucija sprečava totalitarizam: (2) osigurava se distanca između političke moći i privrede, čime se onemogućava težnja države da građane pretvori u svoju klijentelu, u svoje štíćenike; (3) stvara se institucionalni okvir unutar kojeg izborni sistem *zadržava*

komercijalne karakteristike čime preventivno štiti i komercijalne karakteristike države: (4) stvara se potencijalna mogućnost brzog teorijskog ustanovljenja političke prirode države, jesu li parametri politike koja se prakticira npr. liberalni ili komunitarni.

Od kraja Drugog svjetskog rata pa naovamo postoji spor u političkoj filozofiji oko toga koji oblik demokratskog društva i države, *liberalni* ili *komunitarni*, daje više prostora za razvoj i djelatnost civilnog društva. Spor se u suštini svodi na to koji od ova dva modela je demokratskiji, iako nijedan nigdje ne postoji u idealnom obliku. Postoje praktično različiti oblici i liberalizma i komunitarizma.

Integracija ličnih interesa u državne interese vrši se na dva načina. Prvo, *državnim posredovanjem u kompromisima* između radnika i kapitala, *korporativistički*. Takav oblik integracije ličnih i državnih interesa bio je prisutan sedamdesetih i osamdesetih godina prošlog stoljeća u Engleskoj, Njemačkoj i Skandinavskim zemljama. To je takav praktično-politički model integracije ličnih i državnih interesa u kojem država modelira pregovore organiziranih radnika i vlasnika kapitala u vanparlamentarnim debatama. Drugi oblik integracije ličnih interesa i države nastaje učestvom *u javnoj sferi* više raznovrsnih društvenih skupina: radnika, predstavnika medija, biznis škola, univerziteta itd. koji međusobnim povezivanjem prisiljavaju državu da uzme u obzir ono što oni ističu kao građanske potrebe i interese. Ovo je aktualni oblik integracije ličnih interesa i države u svim demokratskim zemljama uz, naravno, faktičke međusobne specifičnosti. Prema tome, javna sfera integrira lične interese i državu.

Javnu sferu karakteriziraju najmanje tri činjenice: (1) javna sfera *ne pretpostavlja nužno organsko jedinstvo grupa i individua* koje su u njoj aktivne; (2) istinski je *neutralna* i zavisi od političke akcije grupa i individua koje priznaju same sebe kao autore zakona koji njima upravljaju; (3) istinska neutralnost javne sfere znači najveći mogući obim donošenja zakonskih formi *politike bez vlasti*, nasilja i vlastitog interesa.

Teoretičari civilnog društva pomoću javne sfere nalaze izlaz iz ćorsokaka u koji ih gura spor između liberalizma i komunitarizma.

Četvrti razlog teorijske i praktične aktualizacije civilnog društva danas jeste *globalizacija*. Globalizacija je svjetski proces danas podjednako važan

kako za internacionalnu politiku svake *države-nacije* tako i za njenu unutrašnju politiku. Čini se da nikada kao danas ove dvije politike nisu bile u bližoj i jačoj vezi i međuzavisnosti. Prema tome, tim procesom svi kao individualna bića sad i ovdje smo objekti globalizacije. Pitanje globalizacije je pitanje nužde našeg opstanka i postojanja danas, sad i ovdje.

Globalizacija sada ima formu *tehničke i ekonomske racionalizacije*, ali ona svakim danom zadobija nove sadržaje. Politika zasnovana na državni-naciji sve više ustupa mjesto internacionalnim “nacionalno-državnim institucijama”. Internacionalne nacionalno-državne institucije još temelje svoju politiku na moćima država koje čine te institucije. Nikada kao danas unutrašnja politika jedne zemlje, pa ni život pojedinca nisu zavisili u višoj mjeri od politike internacionalnih “nacionalno nacionalnih institucija). Ta nova internacionalna/ nacionalna politička situacija, novo promišljanje politike, zahtijeva i znači novo promišljanje države, što automatski znači novo promišljanje mjesta i pozicije čovjeka, pojedinca države, odnosno civilnog društva. Iako je globalizacija osnovni razlog aktualizacije civilnog društva u svakom pogledu, ona nije jedini društveno-historijski osnov civilnog društva danas.

Proces globalizacije zadnje dvije dekade dvadesetog stoljeća veoma snažno nagovještava da teritorijalno locirane države-nacije neće igrati predominantnu ulogu u političkom životu dvadesetprvog stoljeća. Država-nacija imala je predominantnu ulogu u osamnaestom, devetnaestom i dvadesetom stoljeću. Proces globalizacije bitno mijenja poziciju države-nacije time što vodi uspostavi internacionalnog ili *globalnog civilnog društva*⁵. Procesi globalizacije danas jačaju svijest da dosadašnja forma suvereniteta nacionalne države neće dugo biti u mogućnosti da postoji u globaliziranoj ekonomiji. Ali za sada nije sasvim jasno šta će zamijeniti nacionalnu državu.

⁵ Vidi: Michael Walzer, *Toward a Global Civil Society*, Oxford: Bergham Books, 1995. Martin Shaw, *Civil Society and the Media in Global Crisis; Representing Distant Violence*, London: Pinter, 1996. Justin Rosengerg, *The Empire of Civil Societ: a Critique of the Realist Theory of International Relations*, London: Verso, 1994.

Historija pojma civilno društvo

Ako pogledamo historiju upotrebe pojma civilno društvo, vidjećemo da je ovaj pojam imao različita značenja u toku historije. Pojam civilno društvo ušao je u političko mišljenje Zapada prevođenjem Aristotelovog djela *Politika*. Aristotelovu "Politiku" preveo je na latinski firentinski humanist Leonardo Bruni (1438). Aristotelov pojam "*koinonia politike*" preveo je pojmom "*societas civitas*". Tako je Bruni tvorac pojma "societas civitas", što znači civilno društvo. Aristotelov pojam "*koinonia politike*" znači isto što i polis. On je upotrijebio pojam "*koinonia politike*" da bi objasnio šta je polis. *Koinonia* ili *polis* je politička zajednica. Djelo *Politika* počinje suprotstavljanjem *političke zajednice* ili polisa i zajednice domaćinstva ili *oikos*.

Brunijev prijevod Aristotelove *Politike* ustanovio je konvenciju koja je imala značajnu moć. Civilno društvo je postao pojam kojeg upotrebljavaju filozofi i teoretičari politike uopće za označavanje onog oblika društva i udruživanja ljudi koji se konvencionalno naziva polis, odnosno "societas civitas". Za Brunia, humanistu i retoričara koji je bio prvi čovjek Firentinske kancelarije u dva mandata, bilo je nesporno da je Firenca tada bila *civitas*, da je imala demokratski politički život, za što je imao dosta razloga i opravdanja. U svojim političkim govorima on je legitimno upotrebljavao pojam *societas civitas* za imenovanje političkog života Firence tada. Kada je prevodio Aristotelovu *Politiku*, ono što je Aristotel imenovao *polisom*, *koinonia politike*, Bruni je nazvao *societas civitas*. Vjerovao je da u njegovom jeziku *societas civitas* znači ono što Aristotel naziva polisom, ali da domaći ljudi bolje razumiju značenje ovog pojma nego pojma *polis*⁶. Posmatrano u širem kontekstu, Bruni je time *identificirao* atinski *polis* i rimski *civic republicum*, atinski polis i rimsku republiku. Firenca je u njegovo doba, kao što je rečeno, realno bila vrlo demokratska i humanistička. Iako se ne može identificirati s atinskim polisom, ipak je ta činjenica opravdavala ili makar činila podnošljivim Bruninu identifikaciju rimskog republikanizma

⁶ Vidi: John Hale, *The Civilisation of Europe in the Renaissance*, New York: Touchstone, 1995. Str. 355-365.

i atinske politeje. Međutim, ta identifikacija je postala sporna za kasnije mislioce.

Nova situacija nastupila je kada je Jean Jacques Rousseau odbacio Bruninu terminologiju. On tvrdi da je moderni čovjek skoro potpuno izgubio smisao pojmova kao što su: *varoš* i *grad*, *država* i *republika*, *moć* i *suverenitet*. Po njemu, postoji razlika između varoši i grada; varoš čine ušorene kuće, a grad ili *city* čine građani, *citoens*. Građani, *citoens*, nisu prosto stanovnici, već *politički aktivni stanovnici*. Politički aktivni stanovnici nazivaju se *građanima*. Politički aktivni građani, *citoens*, su *suvereni*. Suvereni su oni stanovnici grada, oni građani koji upravljaju gradom. Kad građani upravljaju, onda je njihova upravna jedinica grad ili *city*, na lokalnom, i *republika* na generalnom planu.

Republika i država nisu isto, jer svaka država nije republika. Republika je država u kojoj vladaju suvereni, politički aktivni građani. *Republika je*, prema tome, oblik ustrojstva vlasti, *demokratska država*, *civilno društvo*. Ako su stanovnici države politički pasivni, onda je njihova zajednica prosto država. *Razlika* između *države* i *republike* adekvatna je razlici između varoši i grada. Varoš i država su zajednice politički neaktivnih građana, i zato su to nedemokratske zajednice. City i republika su demokratske zajednice, grad ili city na mikro, a republika na makro planu, politički aktivnih građana, *citoens*.

Politički aktivne građane Rousseau naziva *citoens*, a politički pasivne građane naziva *narod*, *populum*. Moderni čovjek, kaže Rousseau, ne zna kako da upotrebljava političke termine koji su naslijeđeni iz antičkog svijeta zato što ne živi u oblicima političkih zajednica iz kojih nastaje njihov politički rječnik. Do nerazumijevanja antičkih pojmova došlo je zato što postojeće evropske države nisu i ne postoje politički onako kako su bili i postojali antički gradovi-države. Zato su pojmovi latinski *societas civitas* i grčki polis Rousseauvim savremenici postali apstraktni i tuđi. Umjesto njih treba uvesti nove pojmove razumljive i jasne sadašnjem svijetu. Novi evropski pojam razumljiv Evropljanima je republika, na makro-planu, i grad na mikro-planu političkog života.

Rousseau je imao razumijevanje za Bruninu upotrebu pojma “*societas civitas*”, ali je smatrao da ga treba zamijeniti pojmom republika. Brunij je

htio da spasi transformaciju antičkih država u kasnije gradske zajednice nazivajući ih *societas civitas*. Za mislioce koji su nastavili upotrebu ovog pojma nametnulo se pitanje: da li se “država” i “vlada” mogu identificirati sa *societas civitas*, odnosno da li se pojam *societas civitas* odnosi podjednako na svaku državu, na svaku vladu, na ukupni politički život svake zajednice, grada i države? Na ovo pitanje odgovorili su negativno: Rousseau, Locke, Diderote, Kant i mnogi drugi.

Locke, isto tako, razlikuje *dissolution of societv* i *disolution of government*. Razliku između vlade i društva ilustrirao je obrazloženjem mogućnosti *raspuštanju* vlade a da ostane netaknuto *društvo*, pri čemu pod društvom podrazumijeva *societas civitas*, *civil society*, civilno društvo. Postupci monarha, kao što su bili postupci Charlisa II ili Jamesa II, koji su smjenjivali vlade, poslužili su mu kao praktični pokazatelji i primjeri tih mogućnosti. Oni su raspustili vlade, a civilno društvo ne samo da je ostalo, nego su i veze u njemu ostale nepokidane, ostala je nedirnutom politička povezanost građana.

Aristotelovo stavljanje *polisa* ili *koinonia* i *oikosa* jednog naspram drugog kao jukstapozicija imala je veoma veliki utjecaj tokom historije političkog mišljenja.

Tokom historije političke filozofije ustabilila se i dugo je trajala tradicija prema kojoj se civilno društvo suprotstavlja nekom drugom obliku društva. Vidjeli smo kako je Rousseau napravio razliku između demokratske i nedemokratske zajednice, između republike i države, varoši i grada. Rousseau, Locke, Dederot upotrebljavaju termine *političko društvo* ili *civilno društvo* kao sinonime i suprotstavljaju ih drugim oblicima društava, Augustin govori o “dva grada ili društva: *civitas Dei* i *civitas terrera*”, Tomo Aquinaas jukstapozicira *communitas civitis* i *communitas divina* itd.

Jean Jacques Rousseau ukazao je na međusobnu povezanost i zavisnost institucija privatnog vlasništva i mehanizama njene zaštite, s jedne, i civilnog društva, odnosno države, s druge strane. Po njemu, nastanak privatnog vlasništva i države=civilnog društva u uzajamnom su odnosu; sa nastankom privatnog vlasništva nastalo je civilno društvo. Prva osoba

koja je ogradila parče zemlje i rekla ‘ovo je moje’ bila je uistinu osnivač civilnog društva, odnosno države.

U škotskom prosvjetiteljstvu, u drugoj polovini osamnaestog stoljeća, dovedeno je u vezu *tržište i civilno društvo*. Istovremeno, polovinom osamnaestog stoljeća, Adam Ferguson tvrdi da je tržište element kohezije modernog društva. I ovdje se dovdi u vezu civilno sa trgovačkim društvom.

Vrlo je zanimljiva činjenica da su francuski Jezuiti napravili kodeks pristojnog ponašanja 1595., nazvavši ga *Rules of Civility and Decent Biheviour, Pravila civiliti i pristojnog ponašanja*. Pravila su prevedena na engleski 1640. Uz dosta revizije i izopačenja preuzeo ih je George Washington 1744. kao pravila ponašanja građana, tražeći i očekujući od njih da ih se pridržavaju i izvršavaju⁷. Nije dao do znanja ništa o njihovom izvoru i porijeklu, ali ih je uveo kao pravila ponašanja građana i vođenja države. Franklin je u svojim rukopisima eksperimentirao sa mogućnošću izgradnje ličnosti koja će objedinjavati industrijsku komercijalnost, naučnu radoznalost i demokratsku jednakost.

U doba moderne postalo je normalno raditi radi stjecanja dobiti. Smatralo se da je trgovina sposobna da smiri političke ambicije i tako promovira civilne vrijednosti. Adam Smith u djelu *The Theorj of Moral Sentiments* (1759.) postavio je pitanje “koja je svrha teškog rada i žurbe na ovom svijetu”? Na ovo pitanje sam je dao odgovor. Svrha teškog rada i žurbe na ovom svijetu je “biti slavan”, “biti prisutan u nečemu”, “biti zapažen sa simpatijom, sa zadovoljstvom i odobrenjem”. Prvi teoretičari civilnog društva proučavali su *utjecaje tržišta* na unapređenje i promociju učtivog ponašanja, na odnos civilnog društva i privatnog vlasništva, na odnos tržišta i civilnog društva. Tada nije pravljena razlika između civilnog društva i države.

⁷ George Washington’s Rules of Civility and Decent Behavior Distributed to Freshman by Hamilton College President as Guide to Student Behavior”, PR Newswire, 20 August, 1998.; For the text of Washington’s rules see John Allen Murrav, *George Washington’s Rules of Civiltiv and Decent Behavior in Companv and in Conversation*, New York: Putnam, 1942.; For Discussion of Washington’s sources, see Moncure Daniel Conway, “George Washington’s Rules of Civil Traced to Their Sources and Restored”, London, Chato and Windus, 1980.

U modernim teorijama *prirodnog prava* civilno društvo je definirano njegovim suprotstavljanjem predpolitičkoj državi ili *prirodnom stanju*. Civilno društvo bilo je definirano tako što mu je stavljeno nasuprot *primitivno* društvo naseljeno *divljacima* koji žive bez zakona, nužnika i trgovine. Dakle, civilno društvo bilo je kroz historiju političkog mišljenja definirano na ovaj ili onaj način, suprotstavljajući mu sluganska, svećenička, prirodna ili primitivna društva. U svim ovim jukstapozicijama civilno društvo je sinonim političkog društva.

Naše doba *razdvojilo je civilno društvo i državu*. Inauguraciju njihovog razdvajanja izvršili su, na različite načine, Hegel i Tocquevill.

Redefinicija civilnog društva

Sudeći po sadržaju izvještaja Savjeta civilnog društva Amerike⁸, može se reći da Savjet smatra da je porodica dio civilnog društva, odnosno da je s njim nerazdvojna. U Washingtonovo doba pojam civilno društvo odnosio se na domen aktivnosti koje leže izvan sfere “domaćeg života”. Stephan Carter smatra da je civiliti povezan sa statusom religije u društvu i izražava sumnju da se civiliti u bilo kojoj zemlji može konstruirati ili rekonstruirati bez oživljavanja religije kao sile i javnog i privatnog života⁹. Bez potpune slobode religije nema civilnog društva. U osamnaestom stoljeću, kao što ćemo vidjeti, vođene su rasprave oko *razdvajanja* civilnog društva i religijskih oblika udruživanja. Lawrence Cahoon tvrdi da “civilno društvo nije primarno političko društvo”. Prije početka dvadesetog stoljeća nemoguće je naći mislioca koji razdvaja civilno društvo od *političkog* društva¹⁰.

Proučavajući historiju civilnog društva i njegovo značenje danas, Alasdair MacIntyre tvrdi da je civilno društvo pojam koji je nekada imao isključivo značenje političkog društva, nasuprot: domaćinstvu,

⁸ Council on Civil Society, *A Call to Civil Society: Why Democracy Needs Moral Truth*, New York, Institut for American Values, 1998.

⁹ Citat preuzet iz John Kasson, *Rudeness and Civility: Manners in Nineteenth Century Urban America*, New York: Hill and Wang, 1990. str. 14.

¹⁰ Vidi Lawrence Cahonne, ‘Civic Meetings, Cultural Meanings’, in Leroy S. Rouner, “Civility”, Notre Dame, Ind.: University of Notre Dame Press, 2000. str. 48.

svećeničkom društvu i prvobitnom primitivnom društvu. Međutim, sada je civilno društvo depolitizirano, desakralizirano i udomaćeno. Postavlja se pitanje: zašto se i kako promijenio smisao civilnog društva danas u odnosu na osamnaesto stoljeće u kojem se ono smatralo svetim, sacrosantnim?

Govoreći o ovom pitanju Alan Wolfe pogrešno tvrdi da je Hegel porodicu smatrao "krucijalnom komponentom civilnog društva"¹¹. Međutim, to je proizvoljna postavka. Po Hegelu, kao što ćemo vidjeti, porodica nije dio civilnog društva. Wolfe tvrdi da je Hegel u civilno društvo ubraja i porodicu u namjeru da opravda današnje dovođenje u vezu civilnog društva i porodice. Ali današnje značenje pojma civilno društvo nema potrebe pravdati i pokazivati njegovu historijsko-teorijsku utemeljenost, posebno ne na takav način.

Da bismo bolje razumjeli današnje značenje i upotrebu pojma civilno društvo, potrebno je kratko sagledati Hegelovo i Tocquevilleovo određenje civilnog društva, da bismo mogli sagledati kako je došlo do promjene upotrebe i značenja ovog pojma danas u odnosu na njegovo značenje u osamnaestom i devetnaestom stoljeću.

Kod mislilaca ranog devetnaestog stoljeća pojam *civilno društvo* nema više značenje *političkog društva*. Hegel i Tocqueville pravili su razlike između civilnog društva i političkog društva na dva sasvim različita načina. U *Osnovnim crtama filozofiji prava* (1820) Hegel striktno razlikuje *državu* i *civilno društvo*. Umjesto Aristotelove dihotomije domaćinstvo i državno uređenje Hegel uvodi trihotomiju: *porodica, civilno društvo i država*. Civilnim društvom Hegel označava sferu tržišne razmjene kao područje razdvajanja privatne sfere porodice, na jednoj, i političke sfere države, na drugoj strani. Civilno društvo, po Hegelu, je područje građana u ulozi buržuja. Individua koja se bavi težnjama ličnih interesa na tržištu, gdje se i sve druge individue bave svojim interesima, čini civilno društvo¹².

¹¹ Allan Wolfe, *Revisiting Prediction of the Decline of Civil Society in Whose Keeper? The* *Brooking Review* 15. no 4, 1997.: 9-12.

¹² Vidi: Hegel, *Osnovne crte filozofije prava*, VM, Sarajevo, 1989.

U skici za djelo *O demokraciji u Americi* Alexis de Tocqueville daje nacrt drugačijeg *razdvajanja političkog i civilnog društva*. U njoj nagovještava strukturu knjige u tri cjeline:

Političko društvo (societe politique), čine odnosi između federalne i državnih vlada i između građana federacije i svake države.

Civilno društvo (societe civile), čine odnosi između samih građana.

Religijsko društvo (societe religieuse), čine odnosi između Boga, članova društva i religijskih zajednica međusobno¹³.

U razdvajanju civilnog i političkog društva Tocqueville slijedi svog profesora Francois Guizota. Francois Guizot, kao i Hegel, razdvojio je i razlikovao civilno društvo i državu i na osnovu te razlike tvrdio da je nemoguće da Francuska vrati oblik kojeg je imala prije velike društvene transformacije izvedene Revolucijom¹⁴. U djelu *O američkoj demokraciji* Tocqueville je, prema naprijed spomenutoj skici, napravio razliku između političkih formi udruživanja i, kako on kaže, *civilnih udruženja*. Civilna udruženja nastala su kao opozicija, suprotstavljanjem aktivnostima države i štiteći tako *nezavisnost* građana. Kasnije, prema potrebi “dnevnog života” civilna udruženja teže zaštititi samog “civiliteta”. *Civilna udruženja*, kako kaže Savjet Civilnog društva Amerike, štite građane od pada u barbarizam¹⁵. Premda je Tocqueville započeo djelo *O demokraciji u Americi* s idejom razlike između *civilnog društva*, *političkog društva* i *religijskih udruženja*, u izvedbi knjige usmjerio se gotovo isključivo na opoziciju političkog i civilnog društva, tako da, kada je došao do diskursa *religijska udruženja*, postale su mu primjer, između ostalih, klase civilnih udruženja.

Najznačajniji savremeni teoretičari civilnog društva Jean Cohen, Andrew Arato, Jurgen Habermas, Stephan Carter, Lawrence Cahoonne,

¹³ Manuscript draft for “Democracy in America” naveden je u James T. Schleifer, *The Making of Tocqueville’s Democracy in America*, Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1980., str. 7.

¹⁴ Larry Siedentop, “Two Liberal Tradition” u Alan Ryan, *The Idea of Freedom: Essays in Honor of Isaiah Berlin*, Oxford: Oxford University Press, 1979., str. 153-74.

¹⁵ Council on Civil Society, *A Call to Civil Society: Why Democracy Needs Moral Truth*, New York, Institute for American Values, 1998., str. 12.

Alasdair MacIntyre, John Kassin, Alan Wolfe, John Hale, Ulrich Beck, Maurice Blanchot, Vaclav Havel, Darrow Schecler, Franze Neuman i drugi imaju različita shvatanja civilnog društva, posebno njegovih institucija, što je predmet interesa posebne studije, ali postoje zajedničke osnove njihovih glavnih međusobno nespornih postavki kojima se dovode u vezu civilno društvo, država i demokracija.

Civilno društvo, država, demokracija

Civilno društvo je takav skup različitih interesnih grupa i društvenih organizacija koje su dovoljno jake da osiguravaju autonomiju i zaštitu individua od autoritarnih i hegemonističkih tendencija države. Naučnici svih provinijencija o društvu istražuju veoma pažljivo, pažljivije nego ikada ranije, sa raznih aspekata, iz različitih pobuda, porijeklo i karakteristike civilnog društva. Pojam civilnog društva postao je veoma aktualan i u teorijskom i u praktično-političkom smislu na početku nestajanja socijalizma na evropskom prostoru. Ali ovaj pojam i njegova praksa nisu značajni i prisutni danas samo zbog praktično-političkih zbivanja u evropskim zemljama bivšeg socijalizma. On je veoma aktualan u svijetu u cjelini. Civilno društvo je mjerni pojam demokracije i stupnja ljudskih prava svake države danas. Stupanj demokratske tranzicije i transformacije totalitarnih društava i država bivšeg socijalizma, *država nove demokracije*, procjenjuje se s obzirom na stupanj uspostave civilnog društva u njima. Po mišljenju Huana Linča i Alfreda Stepana, civilno društvo je prva od "pet interaktivnih arena konsolidacije demokratije"¹⁶. Ali danas nije prisutno samo propitivanje stupnja demokracije i ljudskih prava u državama bivšeg socijalizma. Propitivanje i utvrđivanje stupnja razvijenosti demokracije i stupnja zaštite ljudskih prava opća je politička pojava danas.

Savremeni proces globalizacije na političkoj ravni ima tendenciju uspostave *standarda političke demokracije* i ljudskih prava u svim zemljama i društvima današnjeg svijeta. Mjerilo i pokazatelj društvene i

¹⁶ Huan Linč i Alfred Stepan, *Demokratska tranzicija i konsolidacija*, FV, Beograd, 1998, str. 20. Ostale pretpostavke konsolidacije demokracije su: autonomno političko društvo, vladavina prava, efikasan državni aparat i institucionalizirano ekonomsko društvo.

državne demokracije danas je civilno društvo. Postojanje i funkcioniranje organa države još ne znači da je riječ o demokratskoj državi. Ne samo da samo postojanje i funkcioniranje organa države još ne znači da se radi o demokratskoj državi, već čak ni demokratsko konstituiranje i demokratsko funkcioniranje organa države, isto tako, još ne znači da je riječ o demokratskoj državi. Demokratsko konstituiranje i funkcioniranje organa države jeste pretpostavka uspostave društvene demokracije, jeste nužan, ali ne i dovoljan uvjet demokracije. Mjerilo demokracije države je status pojedinca u njoj. Za državu se može kazati da je demokratska ako je u njoj zaštićena individua i to ako je zaštićena od same države, od njene autoritarnosti i hegemonosti njenih organa, organizacija i institucija. "Dobro shvaćena demokratija nije samo režim, ona je interaktivni sistem. Nijedna posebna arena u takvom sistemu ne može ispravno funkcionisati bez određene podrške bar jedne, a često i svih drugih arena. Građansko društvo u demokratskoj državi, naprimjer, ima potrebu za podrškom koju čini vladavina prava kojom se garantuje pravo udruživanja, a isto tako i podršku državnog aparata koji je u stanju da nametne zakonske sankcije protiv onih koji bi upotrijebili nezakonita sredstva u sprečavanju grupa da se demokratski organizuju"¹⁷

Zaštita individue ostvaruje se i vrši: (1) pomoću organa i institucija same države, (2) pomoću raznih interesnih grupa i društvenih organizacija civilnog društva date države i (3) pomoću organa, institucija i organizacija međunarodne zajednice. Veoma važno mjesto u institucionalnom sistemu zaštite ljudskih prava, u institucionaliziranju, održanju i razvoju demokracije ima civilno društvo.

U državama bivšeg socijalizma, ali i u drugim brojnim državama, nije bilo i nema ni danas civilnog društva. Države u kojima postoje i funkcioniraju samo organi države, a ne i institucije civilnog društva, su totalitarne, nedemokratske države. U tom smislu i zato postojanje i stupanj razvijenosti civilnog društva je pokazatelj i mjerilo stupnja

¹⁷ Huan Linč i Alfred Stepan, *Demokratska tranzicija i konsolidacija*, FV, Beograd, 1998, str. 29.

izvršene sveukupne tranzicije svake konkretne evropske države bivšeg socijalizma.

Civilno društvo se uspostavlja na tržišnoj ekonomiji i liberalnoj državi. Liberalna država, država individua, njenih građana i tržišna ekonomija su društvene pretpostavke i osnove nastanka, funkcioniranja i razvoja civilnog društva. Civilno društvo po svom sadržaju i značenju često se identifikira sa demokracijom. Do uspostave sadašnjeg značenja pojma civilno društvo došlo je tokom historije društva i historije upotrebe ovog pojma. Tokom osamnaestog stoljeća pojam civilnog društva doveden je u vezu sa trgovačkim društvom i sa privatnim vlasništvom. U drugoj polovini devetnaestog i tokom dvadesetog stoljeća civilno društvo se dovodi u vezu sa tržišnom ekonomijom, liberalnom i demokratskom državom.

Sve do početka sedamdesetih godina dvadesetog stoljeća pojam civilno društvo upotrebljavan je na veoma različite načine, ali je u praktično-političkom smislu uvijek izražavao ideal društvene ili individualne emancipacije. Bez obzira na različita značenja pojma civilno društvo kroz historiju, uvijek je bio motivacija i inspiracija demokratskih borbi protiv autoritarnih režima u Istočnoj i Centralnoj Evropi, Aziji, Africi i Latinskoj Americi. Učenje o demokraciji narodnih pokreta, o ljudskim pravima, u spomenutim regionima temeljilo se na pojmu civilno društvo. Stoga se može lahko ustanoviti i zapaziti da je pojam civilno društvo bio veoma produktivan u praktično-političkom smislu kroz historiju.

Odavno je pojam civilno društvo dobio veoma veliku popularnost kod ljudi nevladinih organizacija širom svijeta. Značenje civilnog društva u smislu nevladinih organizacija potječe od Alexisa Toquevilla. On je 1835. u djelu "O demokraciji u Americi" naglasio značaj nezavisnih udruženja za društveni život i promociju demokracije. Kao rezultat ove nove popularnosti pojam civilno društvo postao je nepristrasan osnov razlikovanja demokratskih od nedemokratskih društava.

Termin civilno društvo danas se često upotrebljava kao jedan detaljno razrađen *supstitut društva*, pri čemu se ne pravi nikakva bitna razlika u njihovim značenjima. Ponekad se civilnim društvom označava ono društvo koje ima demokratska pravila postojanja. Posmatrano u cjelini, nema niti

koherentne definicije niti konzistentne upotrebe ovog termina. Neka shvatanja ignoriraju implikacije izvornog shvatanja civilnog društva.

Danas su demokracija i ljudska prava sadržaj pojma civilno društvo. Oni su neka vrsta nagrade civilnom društvu, njegovoj težnji za nezavisnošću, autonomijom i *odvajanjem od države*. Međutim, bez postojanja države nema postojanja civilnog društva. Država s jedne strane štiti, a s druge strane čini mogućim civilno društvo. Koliko god da se civilno društvo suprotstavljalo državi ono je nemoguće bez nje. Veoma značajne funkcije moderne države su zaštita privatnog vlasništva i proizvodnja obrazaca očekivanog ponašanja koje promovira javni red, obrazaca demokratskog i zakonitog postupanja. Privatno vlasništvo i demokratska država su stupovi civilnog društva, bez obzira na to što civilno društvo i država nisu isto, i što se civilno društvo suprotstavlja državi. Promovirajući politički, ekonomski i društveni ambijent u kojem se mogu oblikovati, razvijati i djelovati institucije civilnog društva, država stvara i promovira samo civilno društvo. Onda kada država to ne čini, tada nema civilnog društva, tada je na djelu nedemokratska, totalitarna država. ♦

Literatura:

1. Darrow Schecter, *Sovereign State or Political Communities*, Manchester and New York, 2000.
2. Alan Touran, *Sociologija društvenih pokreta*, RŠ., Beograd, 1983.
3. Neuman, Franz, *Die Herrschaft des Gesetzes*, Frankfurt, Suhrkamp, 1980.
4. Michael Walzer, *Toward a Global Civil Society*, Oxford: Bergham Books, 1995.
5. Martin Shaw, *Civil Society and the Media in Global Crisis; Representing Distant Violence*, London: Pinter, 1996.
6. Justin Rosengerg, *The Empire. of Civil Societ: a Critique of the. Realisl Theory of International Relations*, London: Vcrso, 1994.
7. Huan Linč i Alfred Stepan, *Demokratska tranzicija i konsolidacija*, FV, Beograd, 1998.
8. George Washington's Rules of Civility and Decenl Behavior Distributed to Freshman by Hamilton Collegc President as Guide to Student Behavior", PR Newswire, 20 August, 1998.

9. Council on Civil Society, *A Call to Civil Society: Why Democracy Needs Moral Truth*, New York. Institut for American Values, 1998.
10. John Kasson, *Rudeness and Civility: Manners in Nineteenth Century Urban America*, New York: Hill and Wang, 1990.
11. Lawrence Cahonne, 'Civic Meetings, Cultural Meanings', in Leroy S. Rounce, "Civility", Notre Dame, Ind.: University of Notre Dame Press, 2000.
12. Allan Wolfe, *Revisiting Prediction of the Decline of Civil Society in Whose Keeper?* *The Brookings Review* 15. no 4, 1997.
13. John Hale, *The Civilisation of Europe in the Renaissance*, New York: Touchstone, 1995.
14. Hegel, *Osnovne crte filozofije prava*, VM, Sarajevo, 1989.
15. Manuscript draft for "Democracy in America" u James T. Schleifer,, *The Making of Tocqueville's Democracy in America*, Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1980.
16. Larry Siedentop, "Two Liberal Tradition" u Alan Ryan, *The Idea of Freedom: Essays in Honor of Issaiah Berlin*, Oxford: Oxford University Press, 1979.
17. Council on Civil Society, *A Call to Civil Society: Why Democracy Needs Moral Truth*, New York, Institute for American Values, 1998.

Abstract

Civil society invariably implies a democratic society and state. It was originally equated with the state, and juxtaposed with other forms of association, the household, and natural or primitive society.

From the seventeenth to the early nineteenth century, there began to evolve a differentiation between civil society and the state. Civil society, however, continued to be contrasted with various undemocratic forms of association.

Finally, in the first half of the nineteenth century, civil society was distinguished from political society, from the state, and has since then meant on the one hand the actions of the individual in the economic sphere and, on the other, non-political forms of voluntary association. The contextualization of Bosniac identity and the globalization of civil society is intended to draw the attention of the Bosnian intellectual public to the need to build a Bosnian-Herzegovinian civil society, as a society of free individuals in which both the Bosniac and other national identities may be established and manifested as universal and democratic at both the micro and the macro political level.